

Катерина ДЮЖЕВА

Еволюція жанрів у творчості Ліни Костенко на шляху до віршованого роману

Роман «Маруся Чурай» явлений світу як результат і наслідок усієї попередньої творчої праці Ліни Костенко. Це синтез усіх найдрібніших ліричних образів, художніх деталей, картин і настроїв віршів, створених до роману у віршах. Так, вірші на історичну тематику («Лютіж», «Стара церковця в Лемешах», «Князь Василько», «Чадра Марусі Богуславки», «Горислава-Рогніда», «Древлянський триптих») підготували тип героїні, твори «Дума про братів неазовських» та «Циганська муза» стали підґрунтям контрастності стилю, інтимна лірика («Пекучий день...», «Напитись голосу твого», «В пустелі сизих вечорів», «Дорогий мій, сонячний, озвися!», «Чуже весілля», «Я дуже тяжко Вами відболіла») забезпечила щирість авторського викладу тексту.

У поезії Ліни Костенко – міцна змістова основа. Вона – оповідач з виразним епічним талантом, що яскраво підтвердили романи у віршах «Маруся Чурай» і «Берестечко», а також вірші. Причиною цього є природжена здатність до емпатії, до мисленнєвої реакції на все побачене, підмічене, прочитане. Поетеса все спонукає до роздумів: історичні події та легенди (вірші з циклу «Ікси історії»; «І вийшов Колумб», «Балада про парик Єкатери́ни»), біографії великих людей («Алея тиші», «Гоголь», «Тінь Марії», «Любов Нансена», «Концерт Ліста», «Чекаю дня...», «Під вечір виходить на вулицю він...»), твори мистецтва та літератури («Брейгель. Падіння Ікара», «Брейгель. Шлях на Голгофу»), музейне фото («Розкольник») або незвичайна життєва ситуація («Притча про небесне тіло»), спортивне видовище («Боксер найтяжчої ваги», «Силует фігуриста») [7, с. 137].

Варто зазначити, що існує певна складність жанрової класифікації багатьох віршів Ліни Костенко. В результаті усталився певний «набір» ліричних творів поетеси, які друкуються в хрестоматіях, підручниках, серед вибраних творів різних поетів. З одного боку, це раціональний підхід, але з іншого – він не науковий, оскільки таким чином нівелюються й набувають другорядного значення інші твори. Досі відкритим у літературознавстві залишається питання еволюції поезії Ліни Костенко, розвитку поетичного таланту автора в технічному плані, в аспекті роботи над вдосконаленням форми вірша. Йдучи у своєму творчому розвитку шляхом від вірша до поеми-балади, драматичної поеми, пасторалі, поетеса «доростає» до необхідності засвоєння жанру роману у віршах.

Переважає більшість творів Ліни Костенко не має чітких жанрових ознак, тому відносимо їх до загальної категорії під назвою «ліричний вірш». Це, наприклад, такі твори, як «Пекучий день... лісів солодка млява», «Хай буде легко. Дотиком пера», «І не минає, не минає!», «Які щасливі очі у казок!», «Ти дивишся. А я вже – як на трапії», «Я хочу знати, любиш ти мене» тощо.

На шляху до написання романів у віршах Ліна Костенко жанрово класифікує свій твір «Скіфська одісея» як поему-баладу. Це великий за обсягом поетичний жанр, який тяжіє до ліроепіки, синтезуючи в собі властиві їй засоби та прийоми. Як того і вимагає жанр, поетеса зображує тут значні події і яскраві характери. Цікавою рисою є поєднання ознак історико-героїчного та соціально-побутового сюжету. Крім глибокого змісту й широкого охоплення життєвих подій, твір відзначається іронією, пафосом і ліризмом, напруженим сюжетом поневірянь грека на тлі української природи та людства. Не позбавлена «Скіфська одісея» і драматичної напруги. Щодо стильової манери, до якої зверталася поетеса у процесі створення цього твору, то вона схожа на романтико-реалістичну, адже подекуди колорит тексту набуває таємничості. За допомогою помірного темпу ритмічного малюнка твору епічна послідовність поєднується тут з глибоким ліризмом.

Але, на думку Г. Жуковської, «Скіфську одісею» доречніше класифікувати як поему. Як пише дослідниця, жанрова форма поеми-балади вимагає специфічного підходу до життєвих явищ. Хоча для поетичного доробку Ліни Костенко цей жанр не новий, згадаймо її «Баладу моїх ночей», «Баладу про дим», «Баладу про здоровий цинізм». «Скіфська одісея» стала вагомим кроком перспективного оновлення та індивідуалізації традиційних баладних форм. Своєрідність творчого почерку поетеси породжує суперечки серед дослідників щодо жанрової природи багатьох її творів [3, с. 135]. Зокрема про «Скіфську одісею» І. Фізер у рецензії на книгу «Сад нетанучих скульптур» зауважив: «Хоч поетка твердить, що «зробився той гречин баладою», манера розповіді далеко не баладна. Щось на зразок манніпійської сатири. «Скіфська одісея», в залежності від сюжетної ситуації, поєднує різноманітні стильові засоби починаючи від святково-підвищених до бурлеско-комічних» [9, с. 293]. В. Брюховецький теж стверджує помітний вплив на строге слово Ліни Костенко прийомів емоційної української бурлескової традиції, що насамперед виявляється у змішуванні різнорідних семантичних та стилістичних засобів художнього зображення, у щедрих літературних ремінісценціях та парафразах. При мало не науковій скрупульозності викладу фактів та концепцій – раптом іскристий пересміх, всевладна іронія [2, с. 228]. З цим зустрічаємося і в «Марусі Чурай»:

*Одна статура в матері і в доньки –
обидві круглі, наче карахоньки...
Як реп'яшки, зелені оченята... [5, с. 41]
та в «Берестечку»:
Чогось в очах мені уже два кухлі.
То як же пити, із котрого з них? [4, с. 67]*

Надзвичайно змістовний та естетично високий жанр драматичної поеми, у якому поєднуються форми драми і ліро-епічної поеми, Ліна Костенко обрала для своїх творів «Дума про братів неазовських», «Сніг у Флоренції». Загальноновизнана жанрова домінанта драматичних поем у художньому світі поетеси набула глибоко індивідуальних ознак, притаманних її стилю, що справило чималий вплив на творення текстів «Марусі Чурай» та «Берестечка». Щодо засобів образного освоєння світу, драматичні поеми Ліни Костенко є складним, синтетичним, жанровим різновидом. Створена автором поетична модифікація драматичної поеми може сприйматися через читання і мати сценічне втілення, однак за насиченістю дії, драматичними перипетіями, випуклістю характерів героїв – це, на думку Г. Жуковської, драма у родовому розумінні цього слова [3, с. 156].

Пастораль як жанр в українській літературі представлена мало. Ліна Костенко звертається до неї лише у віршованому творі «Пастораль ХХ сторіччя». І цей вірш готує ґрунт для поетичного стилю відтворення народного життя у віршованих романах «Маруся Чурай» та «Берестечко». Як того і вимагає жанр, автор мовить у своєму невеликому за обсягом творі про сільське життя на лоні природи, підкреслюючи стилізацію простоти. У пасторалі на першому місці – умовність: від нелюдського горя («І ніяка в житті Аріадна / вже не виведе з горя отих матерів») до казково-пейзажних деталей («Вечір був. І цвіли під вікнами мальви»). Але Ліна Костенко не дотримується класичних вимог жанру пасторалі в плані сентиментальних колізій, що мають щасливу розв'язку. У центрі її вірша – серйозна трагедія, драма, при погляді на яку «навіть сонце упало ниць».

Усі ці жанрові форми як найважливіші етапи розвитку поезії Ліни Костенко є підступами до віршованого роману. Тому появу «Марусі Чурай», а згодом і «Берестечка» не варто розглядати як випадкову. Адже вона продиктована усією логікою розвитку творчості поетеси, яка у своєму самобутньому становленні спиралася на фольклорні традиції та художній досвід української та світової літератури. Витоки жанру роману у віршах сягають доби середньовіччя (анонімний твір «Флуарі Бланшефлер»), а також Візантії XII століття (поезія Теодора Продрома, Нікити Євгеніана). Розвинувся й став поширеним цей жанр у ХІХ-ХХ століттях. «Дон Жуан» Байрона, «Пан Тадеуш» Міцкевича, «Євгеній Онегін» Пушкіна мали суттєвий вплив на формування стійкої традиції віршованого роману. «Маруся Чурай» та «Берестечко» Ліни Костенко спираються на повноту культурної традиції романів у віршах попередніх епох. В українській літературі до жанру віршового роману зверталися М. Рильський, В. Сосюра, О. Підсуха, Л. Первомайський, В. Барка, Л. Горлач, А. Гудима та ін.

Форма роману у віршах обрана Ліною Костенко на противагу ліричній поезії та як альтернатива роману у прозі завдяки тому, що цей жанр дає митцю можливість втілити ліричні та філософські роздуми у довершену з погляду художності оболонку. Епічність, висловлена в поезії, найяскравіше сприяла всебічному та повному розкриттю ліричного обдарування та усіх творчих можливостей автора.

Жанрова класифікація «Марусі Чурай» та «Берестечка» інколи зводиться до такої форми, як поема. Цьому можна знайти певне виправдання, адже жанрове визначення поеми у літературознавчій галузі передбачає вираження у поетичній формі усіх складностей та протиріч життя народу. З цього погляду і «Маруся Чурай», і «Берестечко» підпадають під класифікацію історичних поем. Але за своїми жанрово-стильовими ознаками вони є романними формами, тому що характеризуються багатоплановістю, ліричними й авторськими відступами, наявністю монологів та діалогів у канві оповіді, охопленням широких рамок життя, показом народного руху. Вважаємо, що при визначенні жанру творів не слід орієнтуватися на кількісні показники, тобто обсяг твору (мовляв, роман у віршах переважає поему за кількістю сторінок, глав, персонажів). Враховуємо передусім епічну широту, повноту та глибину образного відображення найважливіших явищ життя народу, масштаб та характер зображеного, а також його значимість для історії, суспільства. Такі новаторські риси, як широта, етноенциклопедичність, охоплення багатьох сфер життя українського народу вирізняють романи у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» та «Берестечко».

Віршований роман Ліни Костенко «Маруся Чурай» зумовлений не лише культурологічними матрицями й архетипами, знанням мистецької традиції у створенні зразків реліктового жанру віршованого роману, а й неприхованою й закамуюваною полемічністю, спрямованою на спростування думки про неповноту і редукованість української літератури через відсутність творів складного типу чи звуженість жанрової системи української літератури, в якій, за деякими оцінками, немає, наприклад, достойного віршованого роману зразка «Євгенія Онегіна» О. Пушкіна [8, с. 9].

Щодо романів у віршах, то вони поєднують у собі сюжетне висловлювання, багатоплановість, епічну об'єктність та емоційне лірично-суб'єктне висловлювання оповідача. Жанровими особливостями твору «Маруся Чурай» як роману у віршах є багатоплановість змалювання подій та дійових осіб, поліфонічність, фрагментарність сюжетної канви, ліричний герой-оповідач, який виражає авторські думки та почуття, наявність ліричних відступів. Гнучка структура побудованих Ліною Костенко строф зумовлює величезну кількість інтонацій. У результаті авторська позиція проглядає крізь усю сукупність оцінок і суджень, а не крізь одну речення, як це часто буває у художній літературі. Особливого значення набуває роман у віршах «Берестечко», в якому автор не лише віднаходить новий сюжет, використовує «свіжий» жанр, а й виявляє новаторське ставлення до відомого героя, а відповідно – й до художнього слова. Ліна Костенко відділяє роман у віршах як жанр від традиційного роману у прозі, а також від романтичної поеми, таким чином змінюючи саме розуміння художнього твору.

Оскільки вже існуюча жанрова модель віршованого роману виникла як синтез ознак трьох родів літератури – епосу, лірики і драми, – вона несе в собі могутній потенціал подальшого росту, енергія якого закладена можливостями гетерогенної за своєю природою жанрової форми. Ліна Костенко могла доцільно скористатися пріоритетністю родово-жанрових якостей кожної з цих літературних систем, як і їх компенсаторними властивостями. З «Марусі Чурай» у творчості поетеси утвердилася самодостатня жанрова модель, яка аналогічно з романом характеризується сюжетністю і розгортанням широкої картини життя, бо дія тут наділена значною часовою тяглістю, а події постають як взаємопов'язані і взаємозумовлені, а також відтворюється складний розвиток характерів. Водночас у віршованому романі, на відміну від звичного, традиційного роману, використовуються не лише епічні засоби у розвитку характерів, сюжетному русі тощо, але й ліричні. Цьому сприяє віршова форма, котра слугує передусім для вираження переживань [8, с. 10].

Сам жанр твору – роман у віршах – вимагав незатертої, динамічної форми, яка допомогла б уникнути монотонності й змогла б передати найтонші нюанси змісту. До того ж, як зазначає О. Башкирова, «Маруся Чурай» з'явилася друком саме в той час, коли поезія, на думку критиків, переживала «втому форми». Однак Ліна Костенко віднаходить метричний репертуар і строфічний малюнок, які допомагають їй надати творові свіжого й органічного звучання, не заважати епічно розлогому мисленню [1, с. 30]. Але автор «Берестечка» та «Марусі Чурай» – сучасниця багатьох поетів, а також спадкоємиця традицій літератури, закладених митцями попередніх поколінь. У кожного з них Ліна Костенко чогось навчалася, додаючи до набутого досвіду власний стиль та неповторність творчого почерку. Цим зумовлена довершеність форми та змісту її віршованих романів. Якщо в мистецькій практиці твори досліджуваного жанру розглядають проблеми сучасності, то автор «Марусі Чурай» підносить його на новий щабель, вводячи в художнє полотно роману історію (епоха визвольної боротьби українського народу за свою державність) й сучасність (насувні проблеми морально-етичного гатунку) водночас. Художній задум митця, що ґрунтується на історичних реаліях, набуває глибоко-філософського значення [6, с. 153].

Література

1. Башкирова О. «...Клаптями ночі доточує дні». Особливості метричної організації роману у віршах «Маруся Чурай» / О. Башкирова // Українська мова та література. – 2003. – № 17 (321). – С. 30-31.
2. Брюховецький В.С. Ліна Костенко : Нарис творчості / В.С. Брюховецький. – К. : Дніпро, 1990. – 262 с.
3. Жуковська Г.М. «Усе іде, але не все минає». Пам'ять і час у творчості Ліни Костенко : монографія / Г.М. Жуковська. – К. : Книга, 2010. – 188 с.
4. Костенко Л.В. Берестечко : історичний роман / Л.В. Костенко. – К. : Укр. письменник, 1999. – 157 с.
5. Костенко Л.В. Маруся Чурай : історичний роман у віршах / Л.В. Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.
6. Миронюк Л. Специфіка жанру та стилю історичного роману у віршах «Маруся Чурай» Ліни Костенко / Л. Миронюк // Вісник Запорізького національного університету. – 2008. – № 2. – С. 153-156.
7. Никанорова О. «Душа не створить бутафорський плід...»: Лірика Ліни Костенко / О. Никанорова // Никанорова О. Поезії одвічна висота : літ.-крит. статті. – К. : Рад. письменник, 1986. – 245 с.
8. Саєнко В. У просторі метаісторії / В. Саєнко // Українська мова та література. – 2003. – № 17(321). – С. 8-13.
9. Фізер І. Шедеври поетичної мітоісторії Ліни Костенко / І. Фізер. – Сучасність. – 1988. – липень-серпень. – С. 291-296.